

## ԴԱՄԲԱՐԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պեղումները պարզեցին, որ դամբարանը ստորգետնյա սրբատաշ, տարբեր երկարության, 20-23սմ հաստության կրաքարե սալերով կանոնավոր և ինքնատիպ շարվածքով կառուցվածք է (աղ. I,3-5)՝ ուղղանկյուն հատակագծով, ներսի չափերն են՝ 2.10X1.80 մ, բարձր. 1.66 մ (չափագրությունը կատարել է Սիսիան ավանի ճարտարապետ Մ.Դանիելյանը): Պատերը դրված են նախապես պատրաստված սալահատակի վրա: Առկա է (74X69սմ) արևմտյան կողմում է՝ հարավային պատին կից, փակված ավելի վաղաքարե քարերով: Դրանք, ըստ անհրաժեշտության, կարող էին հանվել և նորից տեղադրվել: Արևելյան և արևմտյան պատերի քարերը՝ չորրորդից սրնչև յոթերորդ շարքը, 4 - 20 սմ առաջ դնելու հետևանքով դամբարանի վերին մասն աստիճանաբար նեղանում է մինչև 65 սմ և փակվում լավ մշակված 150X70X24 սմ չափերի երեք սալերով (աղ. I,1 II,1): Սալերի վրա հուն արյուսներով (63X49X20 սմ) պատրաստված է մոտ 25մ<sup>2</sup> մակերեսով հարթակ, որի վրա բացվեց երկու խարիսխ (աղ. I,2):

Հայաստանում «կեղծ թաղով» դամբարանները հանդես են գալիս մ.թ.ա. II հազարամյակում և հարատևում են մինչև մ.թ.ա. VI դարը: Ըստ որում, հանդիպում են երկու, երեք և չորս կողմից աստիճանաձև նեղացող ծածկով դամբարաններ: Այդպիսի դամբարաններ հայտնաբերվել են Օշականում,<sup>1</sup> Սևանի ավազանում, Արագածի լանջերին, Լոռիում,<sup>2</sup> Սիսիանի տարածքում, Իշխանասարում և այլուր: Հսկաների տները («Օղուզի տներ»), ինչպես ժողովուրդն է անվանում, կառուցված են հսկայական քարերով, առանց շաղախի. դրանք, երեք կողմից (իսկ դրվենները, որոնք երկարավուն են՝ երկու կողմից) աստիճանաձև նեղանալով, ծածկվում են հսկայական սալերով, Քաբերի տձևության պատճառով հնարավոր չէր ուղիղ անկյուններ ստանալ, ուստի ստացվում է կամաքի ձև:<sup>3</sup>

Համեմատաբար ավելի կանոնավոր շարվածք ունեն Լոռիում պեղումներով բացված, միջին բրոնզի շրջանին վերաբերող № 1 և № 6 դամբարանները: Դրանք ուղղանկյուն են, պատերը շարված են անմշակ, բայց կանոնավոր ձևեր ունեցող մեծ սալերով, Առաջինի չափերն են՝ հատակագծում 6,70x2,92մ, բարձր. 2,60մ, երկրորդինը՝ 5,50x3մ, բարձր. 3մ: Երկու դամբարանների պատերն էլ, որոնք բաղկացած են յոթ շարքից, սկսած երկրորդից, երկայն-

<sup>1</sup> *С.А.Есаян*, Находки урартских изделий в Ошаканском могильнике. "Древний Восток и мировая культура", М., 1981, с. 94.

<sup>2</sup> *С.Г.Девелхан*, Лори-Берд, 1. Результаты раскопок 1969-1973гг. Ереван, 1981, с. 19, 20, 24.

<sup>3</sup> *Թ.Թորամանյան*, Նյութեր եայկական ճարտարապետության պատմության, I, Երևան, 1942, էջ 378, նկ. 279, հավելվածներ 381-403:

քով, երկու կողմից աստիճանաձև նեղանում են մինչև 1.55մ և ծածկվում հսկա սալերով:<sup>4</sup> Կամոյի շրջանի Կարմիր գյուղում բացված ուրարտական մ.թ.ա. VII դարի դամբարանը ուղղանկյուն հատակագծով ծածկված է անկյուններում ձգված, աստիճանաձև նեղացող կոպիտ քարերով:

Ենթադրվում է, որ «կեղծ թաղը» հայկական ճարտարապետության մեջ լայնորեն կիրառվող գլխատների ու հազարաշենների գմբեթավոր փայտե ծածկերի նախաստիպն է:<sup>5</sup> Վերջիններս իրականացվում էին այնպես, ինչպես Կարմիր գյուղի վերոհիշյալ ուրարտական դամբարանը: Հազարաշեն ծածկերի հնագույն օրինակներ հանդիպում են և Կարմիր բլուրի մինչուրարտական բնակավայրում:<sup>6</sup>

Աստիճանաձև նեղացող ծածկով քարաշեն, աղյուսաշեն դամբարաններ հայտնի են նաև Հին աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Եգիպտոս (II դինաստիա), Մարի, Ուր (III հազ.), Քիշ՝ վաղ դինաստիական շրջան,<sup>7</sup> Լիբոս կղզի<sup>8</sup> (կիկլոպյան դամբարաններ) և այլուր:

Ծածկի այդ ձևը շատ տարածված է եղել նաև հունական աշխարհում՝ Փոքր Ասիա, Թրակիա, Էտրուրիա, հատկապես Հյուսիսային-մերձսևծովյան շրջաններում<sup>9</sup>, որտեղ այդ կառուցվածքը կատարելության է հասցված: Բոսփորում դրանք հանդես են գալիս մ.թ.ա. V դարի վերջերին առավել զարգացած ձևերով, իսկ IV դարում Պանտիկապեոնում ու նրա շրջակայքում դառնում են ամենատարածված ձևերից մեկը և հարատևում մինչև մ.թ. I դարը:<sup>10</sup> Հանդիպում են երկու, երեք և չորս կողմից նեղացող, աստիճանաձև ծածկերով դամբարաններ: Վերջինիս փայլուն օրինակներից է Կերչի մոտ բացված «թագավորական կուրգանը»:

Բոսփորում դրանց հանդես գալու մասին կա երկու տեսակետ: Առաջին, որ դրանք համարվում են այսպես կոչված Էգեյան թյուսների<sup>11</sup> (Աարեոսի դամբարան) հետագա զարգացումը, իսկ թյուսները լայնորեն տարածված էին Հունաստանում մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից մինչև IX-VIIIդդ.: Հունաստանում այդ շրջանում փորձեր են կատարվել կառուցելու նաև աստիճանաձև ծածկով ուղղանկյունաձև դամբարաններ, բայց տարածում չեն ստացել: Միքենյան թյուսների սկզբունքները շարունակվեցին Էտրուրիայում և Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. VII-VIդդ., այսինքն՝ մինչ Թրակիայում դրանց հանդես գալը: Ենթադրվում է, որ այդ ավանդույթը Բոսփոր է անցել Թրակիայից և Փոքր Ասիայից,<sup>12</sup> որոնց հետ Բոսփորյան թագավորու-

<sup>4</sup> Ս.Մեջլան, Լոռի բերդի № 2 դամբարանը, ՊԲՀ, 1972, № 2, էջ 267, նկ. 1: Ս.Գ.Դեզդյան, Указ. соч., с. 19, 20, 23, 24, рис. 3.

<sup>5</sup> Ս.Վ.Վարդանյան, Азарашен и его значение в армянской архитектуре, ВОН, 1967, № 6, с. 7.

<sup>6</sup> А.А.Мартirosян, Город Теушебауни, Ереван, 1961, с. 25, 30, рис. 9 а, б.

<sup>7</sup> Г.Чайлд, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, с. 144, 223, 229, 233, 237, Всеобщая история архитектуры в 12 томах, Архитектура Древнего мира, 1, М., 1970, с. 199, рис. 2.

<sup>8</sup> Г.Чайлд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, с. 86, рис. 25.

<sup>9</sup> М.Ростовцев, Античная декоративная живопись на Юге России, СПб, 1914, с. 109 и сл.; В.Ф.Гайдукович, Боспорское царство, М.-Л., 1949, с. 245-274; Его же, Боспорские города, Уступчатые склепы, Эллинистическая усадьба, Илура, Л., 1981, с. 6-52; В.Д.Блаватский, О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями, СА, 1955, № XXIV, с. 29-53; А.Н.Карасев, Архитектура, -АГСП, М.-А., 1955, с. 204-214; Г. Цанова, Л.Гатов, Тракийската гробница при Мъгळेж.-"Археология", кн. 2, 1973, с. 15-29; В.И.Цехмистренко и В.Э. Кунин, Склеп с уступчатым покрытием в районе царского кургана близ Керчи.-МИА, № 69, 1959, с. 251-254; Д.С.Кириллин, Трехбратные курганы в районе Тобачикского озера.-"Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья", А, 1968, с. 178-188.

<sup>10</sup> М.Ростовцев, Указ. соч., с. 139 и сл. 148.

<sup>11</sup> Հատակագծում շրջանաձև կառուցվածք ունեցող շինություններ:

<sup>12</sup> В.Ф.Гайдукович, Боспорское царство, с. 262-265, его же, Боспорские города, с. 50-52; ВИА, с. 194, рис. 35.

թյունը սերտ կապերի մեջ էի: Երկրորդ կարծիքն այն է, որ այդ ավանդույթը ոչ մի կապ չունի Միկենյան թուխսների հետ: Այն առաջացել է տեղական ցեղերի մոտ գոյություն ունեցող, փայտե դամբարանների ձևերից, որ հունամեդիտական վերնախավը շարունակել է մերձկուրանյան վրանաձև ծածկերով դամբարանների ավանդույթները՝ պարզապես փայտե կառուցվածքները փոխարինելով քարով:<sup>13</sup>

Վերոհիշյալ կարծիքներից առաջինն ավելի համոզիչ է թվում: Այդ ձևերն, արևելքում ավելի վաղ են հանդես գալիս, ուստի «կեղծ թաղով» ծածկի ակունքները պետք է փնտրել այնտեղ: Շատ հավանական է, որ միկենյան թուխսներն իրենք կրած լինեն Առաջավոր Ասիայում և Եդիպտոսում գոյություն ունեցած այդ տիպի ծածկերի ազդեցությունը, թեև րացառված չեն իրարից անկախ դրանց հանդես գալը և զարգանալը: Փոքր Ասիայում՝ խեթական<sup>14</sup> աշխարհում (Խաթուշաշ), Լիդիայում և այլուր,<sup>15</sup> «կեղծ թաղով» քարե և աղյուսե<sup>16</sup> կառույցներ, դամբարաններ մ.թ.ա. II-I հազարամյակում հաճախ են հանդիպում: Ուշ շրջանի այդօրինակ կառույցներից ուշադրության արժանի են Անկարայից 40կմ դեպի արևմուտք գտնվող Կարալարում<sup>17</sup> 1933թ. րացված, չորս կողմից ասսիճանաձև նեղացող «կեղծ թաղով» դամբարանները («С»), որոնց ճիշտ ժամանակը որոշված չէ: Վ.Ֆ.Գայդուկևիչը ենթադրում է, որ դրանք վերաբերում են հելլենիստական շրջանին:<sup>18</sup>

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, ապա վերոհիշյալ դամբարանները (մ.թ.ա. II հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. VI դար) թույլ են տալիս ենթադրել, թե գործ ունենք ծածկի սույն ձևի ստեղծման ու զարգացման առանձին կենտրոնի հետ: Կարելի է ենթադրել միայն, որ նման ծածկ ունեցել են Քսենոփոնի «Անարասիսում» նկարագրված (մ.թ.ա. V դարի վերջ) հայկական ընկարանները,<sup>19</sup> Դարանադյաց ու Անգեղ տուն գավառում թաղված հայ թագավորների<sup>20</sup> և Էրզրումի երկաթուղու շինարարության ժամանակ՝ 1917թ., Հասան-Ղալայում րացված հելլենիստական դարաշրջանների դամբարանները:<sup>21</sup> Հնագետներին չի հաջողվել դրանք տեսնել կանգուն վիճակում, որովհետև շրջակայքի ընկերները քանդել և տարել էին քարերը: Պահպանվել էին միայն սալահատակը և պատերի առաջին շարքի քարերի մի մասը: Պատերը շարված են եղել րաց մոխրագույն, մոտ 0.5մ րարծրությամբ սրրատաշ սալերից, առանց շաղախի, միայն անկյունային քարերն են միացվել ծիծեռնակապոչ կապերով: Սալարկղը, որը գտնվում էր դամբարանի սալահատակը վրա,

<sup>13</sup> *Д. Блаватский*, О происхождении Боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями.-СА, XXIV, 1955, с. 37-38.

<sup>14</sup> ВИА, с. 242, рис. 25; E.Akurgal, Die kunst der Hethiter. München, 1961, Abb. 73; E.Klengel und H. Klengel. Die hethiter und ihre Nachbarn. Eine kulturgeschichte kleinasiens von Çatal Hüyük bis zu Alexander dem Grossen. Leipzig, Koehler, Amelang, 1970, Abb. 30.

<sup>15</sup> *С.А. Кауфман*, Об уступчатых склепах Боспора.-Сообщение Института истории и теории архитектуры АН СССР, № 6, 1947, с. 22-23; *В.Ф. Гайдукович*, Боспорские города, с. 51; ВИА, с. 251, рис. 42.

<sup>16</sup> *J.de Morgan*, Recherches archéologiques, Fouilles a Suse.- Paris, 1896, vol. I, s. 114.

<sup>17</sup> Remzi Oguz Arik et J.Coupry. Les tumuli de Karalar et la sépulture du roi Déiotaros II.-"Revue archéologique", 1935, T. VI, Juillet-décembre, p. 136-140, fig. 4a,9.

<sup>18</sup> *В.Ф. Гайдукович*, Боспорское царство, с. 527, прим. 64.

<sup>19</sup> Хен. Анаб., IV, 25.

<sup>20</sup> Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց. Տիգրիս, 1913, գ. III, ի: *Փաւստոս Բիւզանդ*, Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1832, դար. IV, 24:

<sup>21</sup> *С.В. Тер-Аветисян*. Курганы Хасан-Калы.-"Известия Кавказского историко-археологического института", том IV, Тифлис, 1926, с. 73-76, рис. 1.

շարված էր նույն քարերով (երկ. 2մ, լայն. 1,5մ): Բացելիս դամբարանը կանգուն է եղել, սակայն փայտե ծածկի հետքեր չեն նկատվել:

Երկրորդ դամբարանաբլրի պեղումները պատերազմի պատճառով չեն ավարտվել: Սակայն պեղումների ղեկավար Ս.Վ.Տեր-Ավետիսյանի կարծիքով երկու դամբարանաբլուրները իրար նման են, վերաբերում են մ.թ.ա. III-III դդ. և կրում են հելլենիստական մշակույթի ակնհայտ ազդեցությունը:<sup>22</sup>

Ուշ հելլենիստական Հայաստանում «կեղծ թաղ» օգտագործել են ոչ միայն քարե, փայտե, այլև հում աղյուսե կառուցվածքներում: Աղյուսաշար նմանատիպ դամբարաններ են հայտնաբերվել պատմական Հայաստանի Շակաշեն (Սակաշեն) գավառում<sup>23</sup> (վերաբերում են մ.թ.ա. և մ.թ. I դարերին):<sup>24</sup>

Ենթադրվում է, որ Փարաքարի աշտարակածն շինությունը ևս ունեցել է «կեղծ թաղ»:<sup>25</sup> Սակայն նրա աշտարակածն մյուս շինությունների ընդ լիմեղ<sup>26</sup> և ծածկի հարցը վրձելի են: Այսպիսով, մենք տեսնում ենք «կեղծ թաղով» ծածկի ավանդույթների շարունակական գոյատևում Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից մինչև մեր օրերը: Ենթադրվում էր, որ Սիսիանի դամբարանն ունեցել է նաև վերգետնյա կառույց,<sup>27</sup> մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, երկրորդ հարկ չի ունեցել: Հայտնաբերված խարիսխները որևէ կապ չունեն շինության հետ, դրանք ծառայել են իբրև զոհասեղաններ, որովհետև. ա) հայտնաբերված խարիսխներից մեկը կրաքարից է, մյուսը՝ բազալտից. բ) ործաքարե խարսխի վերնամասը կրակից սևացած է. գ) դրանք թեև գտնվել են իրենց նախնական տեղում (in situ), բայց դամբարանի և սիմյանց նկատմամբ սիմետրիկ չեն դասավորված. դ) դամբարանի վրայի աղյուսաշար հարթակը գրեթե անվնաս էր, և վերգետնյա այլ կառույցի հետքեր չեն նշմարվել. ե) «կեղծ թաղով» ծածկված հայտնի դամբարաններից և ոչ մեկը (Փռքր Ասիա, Թրակիա, Բոսփոր կամ Էտրուրիա), երկրորդ հարկ, այսինքն՝ վերգետնյա կառույց չեն ունեցել: Խարիսխներն իրեն զոհասեղաններ օգտագործելու փաստն ու սովորույթը լայնորեն տարածված են եղել Արտաշատի ուշ հելլենիստական և մ.թ. առաջին դարերի դիակիզումով կատարված թաղումներում:

Մ.թ.ա. III-III դդ., երբ Հայաստանի կապերը ավելի սերտացան հելլենիստական աշխարհի հետ, հայկական մշակույթը, այդ թվում շինարվեստը, կրեցին հելլենիստական մշակույթի բազմաթիվ ազդեցությունը: Թաղման ձևերի մեջ մուտք գործեցին հելլենիստական տարրեր, «կեղծ թաղով» դամբարաններն ավելի կատարելագործվեցին:

<sup>22</sup> Նույն տեղում, էջ 84:

<sup>23</sup> Այժմյան Կիրովաբադից հարավ՝ Խանլար տանող ճանապարհին:

<sup>24</sup> Я.И.И. Умелъ. Сырцовые гробницы Азербайджана и их датировка.-СА, 1940,

<sup>25</sup> С.С.Мнацаканян, Композиция двухярусных мартыроумов в армянском раннесредневековом зодчестве, ИФЖ, 1976, № 4, с. 215.

<sup>26</sup> Գ.Տիրացյան, Փարաքարի աշտարակածն դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, ԲԵՂ, 1970, № 1, էջ 238:

<sup>27</sup> С.С.Мнацаканян, նշվ. աշխ., էջ 216: